

- 4 Исмағұлова Б.Х., Шыныбекова А.С. Прагматиканың негізгі категориялары, экстралингвистикалық факторлар // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, № 3(133).2011 131-136 б.
- 5 Benveniste, E. On Discourse / E. Benveniste// The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature. – Manchester: Manchester Univ. Press, 198 б.
- 6 Harris 1952 – Harris Z. Discourse analysis // Language – 1952. – Vol. 28. – P. 1 – 30; 474 – 494 б.
- 7 Дж.Р.Серль. что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17.- М.,1986.- 151-169б
- 8 Остин Дж. Л. Слово как действие / Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. Вып XVII . – М.,1986. – 22-129б.
- 9 Азнаурова Э.С. Прагматик художественного слова. Ташкент : Фан,1988.-121б.
- 10 Атаева Е.А., Паркина З.П. Художественный текст как информации // Лингвистические исследования художественных текстов. Сборник научных трудов. - Ашхабад, 1987 – 168б.

References:

1. Qazaq ädabi tiliniñ sözdigi. On bes tomdyq. 11-tom // Qūrast.: J.Mankeeva, S.Bizaqov, Ä. Jünisbek jāne t.b. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009.
2. Baitürsynūly A. Ädabiet tanytqys. – Almaty: Atamūra.2003.- 208b
3. Uäli N. Qazaq söz mädenietiniñ negizderi filol.ğyl.d.avtořef. – Almaty, 2007-48b.
4. İsmäğūlova B.H., Şynybekova A.S. Pragmatikanyñ negizgi kategorialary, ekstra-lingvistikalıq faktorlar // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy, № 3(133).2011 131-136 b.
5. Benveniste, E. On Discourse / E. Benveniste// The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature. – Manchester: Manchester Univ. Press, 198 б.
6. Harris 1952 – Harris Z. Discourse analysis // Language – 1952. – Vol. 28. – P. 1 – 30; 474 – 494 б.
7. J.R.Serl. chto takoe rechevoi akt // Novoe v zarubejnoi lingvistike. Vyp.17.- М.,1986.- 151-169б
8. Ostin J. L. Slovo kak deistvie / Novoe v zarubejnoi lingvistike. Teoria rechevyh aktov. Vyp XVII . – М.,1986. – 22-129б.
9. Aznaurova E.S. Pragmatik hudojestvennogo slova. Taşkent : Fan,1988.-121b.
10. Ataeva E.A., Parkina Z.P. Hudojestvennyi teks kak informasi // Lingvisticheskie issledovania hudojestvennyh tekstov. Sbornik nauchnyh trudov. - Aşhabad, 1987 – 168b.

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.18>

Алдашева К. ¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЖАҢА СӨЗДЕРДІҢ МЕНТАЛДЫ ЛЕКСИКОНДАҒЫ КУМУЛЯЦИЯСЫН ЗЕРДЕЛЕУ: ӨЗЕКТІЛІК ЖӘНЕ ҚАЖЕТТІЛІК

Аңдатпа

Ұлттық сананы жаңғырту жағдайында тілдік тұлғаның менталды лексиконындағы жаңа сөздердің кумулятивтену процестерін ғылыми-қолданбалы тұрғыдан жүйелеу, негіздеу және қорытындылау – ғылым дамуының заманауи талабына сәйкес қажеттілік. Бұл Қазақстандағы тіл саясатының басым бағыттарын жүзеге асыруға нақты үлес қосады және қазақ тілінің инфрақұрылымын жетілдіруге, стандарттауға, “мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін” қалыптастыруға, латыннегізді жаңа қазақ әліпбиін енгізуде қазақ тіліне деген сұранысты арттыруға айтарлықтай ықпал етеді. Сондай-ақ менталды лексикондағы жаңа сөздердің кумулятивтенуін зерделеу тілдердің дамуы ұқсас қазіргі түркі тілдері үшін аса өзекті. Мұның нақты себептері бар, атап айтқанда тілді когнитивтік аспектіде қарастыратын зерттеулерде байқалады. Неологизмдерді когнитивтік аспектіде зерттеуге арналған бірқатар еңбектерге жасалған шолу қазіргі ғылыми парадигмада жаңа сөздерді зерттеу өзекті екендігін және қажеттілігін танытады.

Мақалада жаңа сөздердің тілдік тұлғаның менталды лексиконындағы кумуляциясын зерделеудің өзектілігі мен қажеттілігін көрсететін ғылыми межелер талданады.

Түйін сөздер: жаңа сөз, неология, тілдік тұлға, лексикон, менталды лексикон, когнитивті аспекті, сөз мағынасы

Aldasheva K.¹

¹ *Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

STUDYING THE CUMULATION OF NEW WORDS IN THE MENTAL LEXICON: RELEVANCE AND NECESSITY

Abstract

The systematization, justification and summing up of the cumulative processes of neologisms in the mental vocabulary of a linguistic personality under the conditions of modernization of national identity is a necessity in accordance with the modern requirement of the development of science. This will make a certain contribution to the implementation of priority areas of the language policy of Kazakhstan and will contribute to the improvement and standardization of the Kazakh language infrastructure, significantly affect the formation of a “prestigious image of a native speaker of the state language” and increase the demand for the Kazakh language in the context of introducing a new Kazakh alphabet based on the Latin graphics. And also the study of the cumulation of lexical innovations in the mental vocabulary is, of course, especially relevant for modern Turkic languages with a similar linguistic history of development. This has specific motives, in particular in studies where the language is considered in a cognitive aspect, neologisms are analyzed as a result of the creative work of human consciousness. A review of some work on the study of neologisms in the cognitive aspect proves the relevance and need for the study of new words in the modern new paradigm.

The article analyzes scientific criteria proving the relevance and necessity of studying the cumulation of new words in the mental vocabulary of a linguistic personality.

Keywords: new word, neology, linguistic personality, lexicon, mental lexicon, cognitive aspect, word meaning

Алдашева К.¹

¹ *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

ИЗУЧЕНИЕ КУМУЛЯЦИИ НОВЫХ СЛОВ В МЕНТАЛЬНОМ ЛЕКСИКОНЕ: АКТУАЛЬНОСТЬ И НЕОБХОДИМОСТЬ

Аннотация

Систематизация, обоснование и подведение итогов кумулятивных процессов неологизмов в ментальном лексиконе языковой личности в условиях модернизации национального самосознания – необходимость, соответствующая современным требованиям развития науки. Это внесет определенный вклад в реализацию приоритетных направлений языковой политики Казахстана и будет способствовать совершенствованию и стандартизации инфраструктуры казахского языка, существенно влияет на формирование “престижного образа носителя государственного языка” и повышению востребованности казахского языка в условиях внедрения нового казахского алфавита на основе латинской графики. А также изучение кумуляции лексических инноваций в ментальном лексиконе, безусловно, особо актуально для современных тюркских языков с аналогичной языковой историей развития. Появляются конкретные мотивы, в частности в исследованиях, где язык рассматривается в когнитивном аспекте. Обзор проведенной по ряду трудов, где анализируются неологизмы в когнитивном аспекте доказывает, что изучение новых слов в современной парадигме приобретают особую актуальность и необходимость.

В статье анализируются научные критерии, доказывающие актуальность и необходимость изучения кумуляции новых слов в ментальном лексиконе языковой личности.

Ключевые слова: новое слово, неология, языковая личность, лексикон, ментальный лексикон, когнитивный аспект, значение слово

Кіріспе. Ғылымның қазіргі дамуындағы интеграциялық сипат лингвистиканың теориялық және қолданбалы аспектідегі проблемаларын кешенді зерттеуге жол ашып, дәстүрлі тұжырымдар мен

көзқарастардың толығына, тіпті өзгеруіне ықпал етті. Бұл әсіресе лингвистикадағы ғылыми парадигмалардың ауысқан тұсында айқын байқалды, осымен байланысты тілтанымның салыстырмалы-тарихи және жүйелік-құрылымдық бағытындағы зерттеулерде жеткілікті деңгейде назарға алынбаған экстралингвистикалық, нақтырақ айтқанда антропологиялық факторлар алға шықты.

Тілдегі жаңа сөз құбылысын зерделеу салыстырмалы-тарихи және жүйелік-құрылымдық парадигма шеңберінде қалыптасқан іргелі сала неология мен неографияның аясында жүзеге асырылып келеді. Әрине тілдің динамикалық сипатын танытатын лексикалық жүйенің ауқымды бөлігін қамтитын неологизмдерді аталған ғылыми парадигмалардың аясында қарастыру өзектілігін жоймады. Десе де тілдің қазіргі даму сатысындағы неологизация процесінің қарқынды сипаты жаңа сөздердің пайда болуы мен қолданысына қатысты проблемалардың шешімін табуда айрықша мүмкіндіктерді ұсынып отыр. Неологизмдердің тіл жүйесіндегі орнын белгілеуде, тілде орнығуында сөйлеушінің рөлі аса маңызды екендігін соңғы жылдары антропоцентристік парадигма аясында адам санасының когнитивті спектріне тән тетіктердің ерекше қызметіне қатысты жасалған тұжырымдар мен ғылыми пайымдаулар дәлелдейді.

Тіл – адамға берілген ерекше қабілет, сөйлеу әрекетін жүзеге асыратын көлемді ресурс, құрал және тіл білімді вербалдаумен (сөйлеудің пайда болуымен және оны қабылдаумен ғана емес, оқу, жазу, аудару сияқты түрлі әрекеттермен) байланысты тұтас процестер жиынтығын қамтамасыз етеді. Осымен байланысты “білімнің вербалдануы”, “тіл туралы білім”, “тілдік білім” деген не және осы білім адам миында қалай шоғырланады, қандай реттілікпен орналасады, шоғырлану, бөліну принциптері қандай деген сұрақтар туындайды. Таза лингвистиканың шеңберінде бұл сұрақтардың жауабын табу мүмкін емес, сондықтан ғылыми білімнің жаңа парадигмасына өту – пәнаралық сипатқа ие когнитивті ғылымның тұжырымдарына сүйену қажеттілігі туындайды.

Ғалым Е.С. Кубрякованың пікірінше, лингвистикадағы когнитивтік бағыт тілге жаңа тұрғыдан анықтама беруге, нақтырақ айтқанда тілді қабылдау, зейін, жады сияқты когнитивтік қабілеттердің қатарына қоса отырып, тіл жүйесінің құрамдас бөліктерін және олардың арақатынасын барынша кешенді интерпретациялауға, оның құрылымы мен шоғырлануына тән негізгі белгілерді қарастыруға жола ашады [1, 3286].

Әдістеме. Лингвистикалық жаңа парадигма шеңберінде жаңа сөздерді қарастыруда назарға алынуы тиіс басты ұғым-түсініктер бар. Солардың негізгісі – “тілдік тұлға” ұғымымен байланысты. Г.Б. Богин, С.Г. Воркачев, Ю.Н. Караулов, В.И. Карасик және т.б. ғалымдардың еңбектерінде тілдік тұлға, оның құрылымы, түрлері мен қолданбалы аспектілері қарастырылды және бұл еңбектер тілді меңгерудің тетіктері және оның қызметімен байланысты ғылыми білімнің кеңеюіне жол ашты. Алайда концепт, концептілік ая және олардың тілдік бірліктер арқылы тілдік тұлға құрылымында репрезентациялануының арақатынасы әлі де шешімін таппаған проблемалардың қатарында. Осымен байланысты тілдік тұлға – менталды лексиконды зерттеудің синтездік моделі ретінде қарастырылуы тиіс.

Өткен ғасырдың 70-80 жылдарында жарияланған еңбектерге тән ортақ белгі – тілдік тұлға мәселесіне әр аспектіде назар аудару. Солардың қатарында Ю.Н. Караулов бұл проблеманың түйінін көрсетеді, яғни “адамды оның тілін танымай тану мүмкін емес”. Алайда, ғалымның пікірінше, ғылыми білімнің даму логикасы бұл түйін-тұжырымды түсіндірудің екі жағын ұсынды: адамды тілмен бірге және тілді адамда қарастыру. Осымен байланысты Ю.Н. Караулов бұл пікірін нақтылайды: тілді оның шеңберінен шықпастан, оны жасаушыны, оны тұтынушыны, пайдаланушыны – адамды, нақты тілдік тұлғаны ескермей, өз алдына тануға болмайды [2, 76].

Тілші ғалымдардың адамды негізгі зерттеу нысанына енгізуі – зерттеу нысанының интеграциялық сипаты тілдік тұлғаның шынайы лексиконын моделдеуге ықпал етті.

Соңғы жылдары жеке адамға тән базалық сөздіктің ерекшеліктерін анықтау мақсатынан пайда болған “менталды лексикон”, “ішкі лексикон”, “индивид лексиконы”, “индивидуалды тезаурус” сияқты атаулармен байланысты проблемалар ғылыми қауымдастықтың қызығушылығын тудырып отыр. Лексикон ұғымын түсіндірудің әр алуан бағыттары және осы бағыттардың аясындағы іргелі проблемалар бойынша қарама-қайшы тұжырымдардың жасалуы зерттеу нысанының, оның қызмет ету принциптерінің күрделі екендігін айқын танытады [3, 256].

Осы аталған мәселелердің кешенді сипатын ескерсек, олардың шешімін табуға мүмкіндік беретін басты тірек ұғым – менталды лексикон.

Менталды лексикон – жеке адамның сөз бен оған бара-бар бірліктер туралы білімін көрсететін, сондай-ақ сол тілдік бірліктермен байланысты экстралингвистикалық (энциклопедиялық) білім деңгейін танытатын күрделі қызметтерді орындаушы жүйе.

Тілдік тұлғаның лексикалық компоненті – оның лексиконы. Негізгі лексикон – негізгі концептілерді біріктіретін және базалық концептілік аясын қалыптастыратын, оған енетін лексикалық бірліктердің әлеуетін танытатын өзегі. “Лексикон” атауы (грек тіліндегі lexicon) алғаш рет “сөздік”, “сөздік-кітап” деген мағынада 1600 жылдары қолданылған [4].

Е.С. Курбрякованың пайымдауынша, тіл өмір бойы адам санасын қалыптастырады, алайда, керісінше адамның – тілдік тұлғаның креативті бастамалары да тілді белсенді түрде түрлендіре отырып, тілді жасайтындығы да ақиқат [5, 66]. Осы ретте жаңа сөздердің тіл жүйесінде орынын белгілеу мүмкіндігі тілдің ішкі әлеуеті мен тілдік тұлғаның тұтастай алғанда зияткерлік әлеуетінің арақатынасынан туындайтын күрделі мәселеге келіп тіреледі. Бұл сабақтастық тіл жүйесіне тән негізгі лексикон мен тілдік тұлғаның менталды лексиконының мәнін айқындауды қажет етеді.

Жеке алып қарастырғанда, тіл – жүйелі құрылымға ие тірі ағза. Тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ететін нақты факторлар оның дамуына тән заңлықтарды көрсетеді. Нақтырақ айтсақ, тілдің сөз байлығы – сол тілдегі барлық лексикалық бірліктерді қамтитын сөздік қор. Тілтанымда лексикология мен лексикографияның категориялық ұғымы болып саналатын “негізгі сөздік қор” (немесе “негізгі лексикон”) термині бар. Негізгі сөздік қор – тілдің лексикалық базасы, тілдегі ең үлкен жиілікпен қолданылатын сөздердің тобы, демек ол қоғамның әрбір мүшесінің күнделікті қарым-қатынасы үшін қажет. Негізгі сөздік қор түрлі ортологиялық құралдарда тіркеліп, заңдастырылып, бірізділікке түсіріледі, яғни кодификацияланады. Осы тұжырымға орайластырсақ, жеке адамның немесе тілдік тұлғаның өзінің базалық сөздігі болады, ол жеке адамның негізгі қызметіне, жас мөлшеріне, тәжірибесіне, аумақтық-географиялық ерекшеліктерге қарай санасында бекітілген. Демек, адам санасындағы “базалық сөздік” тіл жүйесіндегі “негізгі сөздік қорға” салыстырмалы түрде бара-бар. Бұл сөздіктің сақталатын, шоғырланатын орны – адамның менталды лексиконы.

Ең алдымен менталды лексикон ұғымының мәнін түсіндіру психолингвистиканың және адам туралы басқа да ғылым салаларының жалпы даму тенденциясының көрсеткіші ретінде бағаланады. Ғалымдардың пайымдауынша, ең алдымен лингвистика, психология, нейрофизиология және нейролингвистика, психолингвистика сияқты жекелеген ғылым салаларына тиесілі ұғым-түсініктерді және теориялық тұжырымдарды интеграциялау арқылы пайдалану зерттеу нәтижелерін нақты түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік береді.

Менталды лексиконды орталық бөлігі бар және периферияға ыдырай бағытталған, көптеген байланыстарды қамтитын ассоциативті желі ретінде түсіндіру тұлғаның индивидуалды санасын, оның тілдік құзыреттілігін зерттеудің заманауисипатын танытады [6, 166]. Себебі дәстүрлі лингвистикада тіл жүйесін лексика мен грамматикаға жіктеу қалыптасқаны белгілі. Алайда грамматикаға қарама-қарсы қойылып келген лексиконның қызметі мен табиғатына деген көзқарасты өзгерту лексикалық бірліктердің жаңа қырын ашуға деген қызығушылықты арттырды. Лексикалық грамматика деген атауға ие ғылыми бағыт бойынша (Дж.Бреснан, Р.Хадсона, Ст.Старосты және т.б.) сөз сөйлеудің пайда болуы мен қабылдануында бірінші дәрежелі мәнге ие және ақпаратты сақтаудың, оны пайдаланудың орталық бірлігі, сөйлеушінің жадындағы ақпаратқа қолжеткізудің және оны оқшаулаудың көзі ретінде анықталды [7, 196]. Басқаша айтқанда, вербалды қарым-қатынастың табыстылығын, қалыпты сөйлеу әрекетін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін сөзді және тілдік білімнің иесі ретінде тілдік тұлғаны жаңа қырынан зерттеу лексикон мен грамматиканың сабақтастыққа ие арақатынасы айқындай түсті.

Өткен ғасырдың 50-60 жылдарында психолингвистикада менталды лексикон туралы түсініктің кеңеюіне Ч. Осгуд пен Дж. Диздің лексиконның ішкі (категориялық) құрылымын және балаларда лексиконның қалыптасу ерекшеліктерін анықтау идеясымен байланысты ұсынған лингвистикалық концепциялары ықпал етті. Жарық көрген эксперименттік зерттеулердің нәтижелерінде сөздің коннотативті мағынасы мен сөздегі бірыңғай вербалды-когнитивтік құрылымға назар аударылған; сөз – тәжірибені шоғырландыратын құрал, ал сөздің ассоциативтік белгілері оған тән мағынаның көп бөлігін репрезентациялайды; лексикондағы бірліктердің шоғырлану негіздері күрделі. Осындай қорытындылар ұсынған зерттеулер кейін менталды лексиконды зерделеудің когнитивті аспектісі ретінде жіктелді [3, 486].

Менталды лексикон термині–тілдегі неологизация құбылысының мәнін когнитивті аспектіде зерделеуде де назарға алынуы тиіс ғылыми ұғым. Менталды лексиконда орын алатын түрлі процестердің, спецификалық тетіктердің сипаты мен қызметі – тілдегі жаңа сөздердің тілдегі“тағдырына” тікелей ықпал ететін факторлар. Себебі жаңа сөздің пайда болуында, тіл жүйесінде орнығуында ерекше рөл атқаратын тілдің ішкі әлеуетін тілдік тұлғаның лексикалық жаңа

бірліктерді қабылдау, танып-түсінуәлеуетімен тоғыстыра қарастыру лингвистикалық – таза тілдік және когнитивтік параметрлердің арасалмағын анықтауға жол ашады.

Менталды лексикон – вербалды сипаттағы немесе вербалды формаға өткен, яғни ақпаратты вербалды формада өңдеумен байланысты адам жадының бөлінбес бөлшегі. Олай болса, ішкі лексиконның құрылымы, біріншіден, белгілі бір ұлттық тілдің ішкі жүйесі – сөздік қордың ерекше теңдесі ретінде, екіншіден, адам миына, оның интеллектісіне, адам жадына тән жалпы кеңістіктің бөлшегі ретінде анықталады [1, 246].

Жоғарыда атап өткендей, соңғы жылдары ғалымдар тарапынан менталды лексикон ұғымын зерттеуге қызығушылық артты, сәйкесінше аталған ұғымның мазмұндық көлемі кеңейді. Мәселен, Дж. Тейлор [8, 1126] зерттеу еңбегінде менталды лексиконды лексикалық бірліктерді ғана емес, олардың қолданысы туралы ақпаратты сақтайтын қойма ретінде қарастырады. Ол менталды лексиконды “менталды корпус” деп атайды және менталды лексикондағы бірліктер сөздің дыбысталуы, нақты бір сөздің тіркесімділігі, қолданыс жиілігі мен контекстік қолданысы туралы ақпараттарды да сақтайтындығын көрсетеді [9, 666].

Алайда, барқатар зерттеушілердің пайымдауынша, “адамның ақпараттық тезаурусы” мен менталды лексикон бір ұғым емес және біріншісінің мазмұн көлемі әлдеқайда кеңірек. “Адамның ақпараттық тезаурусы” – жеке адамға тән барлық білімінің қоймасы, демек әлем туралы вербалды және бейвербалды білімнің жиынтығы. Бұл көп жағдайда әлем бейнесі немесе концептуалды жүйе деген ұғыммен түсіндіріліп жүр. Басқаша айтқанда, менталды лексикон лексикалық бірліктер туралы білімді танытады, ал концептуалды жүйе лексемалардың ғана емес, түрлі типтегі менталды репрезентациялардың немесе концептілердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Менталды лексиконды когнитивті аспектіде зерттеу сөздің когнитивтік қызметімен қатар сөздіктің шоғырлану ерекшелігін нақтылаумен байланысты. Менталды лексиконның құрылымын, ондағы анағұрлым ірі сөздер тобын (лексикалық өріс, категориялар, фреймдер және т.б.) қалыптастыратын байланыс түрлерін анықтау арнайы эксперименттік тәжірибелерді ұйымдастыруды қажет етеді, бұл когнитивті ғылым шеңберінде лексиконды зерделеудің кешенді ғылыми-зерттеу бағдарламасын әзірлеуге мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, тілдік тұлғадағы ядролық концептілік аяны реконструкциялау менталды лексиконның әлеуетін танытады.

Нәтижелер. Сөздік қор – ең ашық, қозғалысқа бейім, үздіксіз жаңғыру жүретін тілдің ішкі жүйесі. Тілдің сөздік қорына бара-бара құбылыс ретінде бағаланатын тілдік тұлғаның менталды лексиконына да осындай сипат тән. Бұған адамның онтогенездік даму мүмкіндіктерін зерттейтін салалардағы, атап айтқанда, психология мен психолингвистикадағы, когнитивтік психологиядағы және когнитивтік лингвистикадағы тұжырымдар дәлел бола алады. Жаңа сөздер тілдің сөздік қорын толықтыратын басты көз ретінде бағаланса, менталды лексиконның сапалық және сандық тұрғыдан толығының бір көрсеткіші ретінде жаңа сөздерді атауға болады. Осымен байланысты жаңа сөздердің менталды лексикондағы кумулятивтік сипатын зерделеу өзекті деп бағалауға негіз бар.

Жаңа сөз – сөздік қордың елеулі бөлігін құрайтын бірлік. Сөзге тән қызметтер, негізгі белгілер лексикалық инновацияларға да тән болуы заңдылық. Психолингвистикада, когнитивтік лингвистикада сөз мағынасының екіжақты “өмірі” деген ұғым-түсінік бойынша жасалған ғылыми пайымдаулар тілдегі жаңа сөздердің де екіжақты “өміріне” қатысты тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Сөзіміздің дәлелі ретінде сөз мағынасының екіжақты “өміріне” байланысты зерттеушілердің тұжырымдарын келтіре кетейік. Осы тұжырымдарға сүйене отырып, жаңа сөз – таза тілдік емес, психологиялық, танымдық категория, интеграциялық, кешенді зерттеуді қажет ететін феномендеген баға беруге болады.

А.А. Залевскаяның көрсетуінше, соңғы жылдары негізгі танымдық бірлік ретінде мағына түрлі ғылым салаларындағы, атап айтқанда когнитивтік лингвистика, когнитивтік психология, семиотика, биолингвистика және т.б. зерттеушілердің назарын аудартып отыр [10, 1606].

Сөз мағынасының теориялық мәселелері көптеген монографиялық және диссертациялық зерттеулерде талқыланып, ғылыми әдебиеттерде түрлі аспектіде қарастытылып келеді. А.А. Залевская сөз мағынасының екіжақты “өмір сүру” сипаты, оның қызметі мен “өмір сүру” формаларын, таным және қарым-қатынас процесіндегі мағынаның делдалдық рөлін қарастырған [10, 1606].

Ғалым А.А.Леонтьев мағынаның екіжақты онтологиясына назар аудартады: Біріншіден, “...мағына субъект үшін екіжақты өмір сүреді, бір жағынан, мағына – оның санасындағы нысана, екінші жағынан – түсінісудің тәсілі және тетігі” дейді. Екіншіден, мағынаның екіжақты “өмірі” олардың екі түрлі жүйеге – әлеуметтік және тұлғалық жүйеге енуімен байланыстырылады [11, 3166]:

“Мағына қоғамдық сана жүйесіне (әлеуметтік тәжірибеге, әлеуметтік жадыға) енеді, яғни әлеуметтік құбылысқа айналады; алайда бір уақытта мағына тұлғалық жүйеге және жеке адамның қызметіне ене отырып, тұлғалық сананың бөлшегіне айналады. Олардың бір жүйедегі қозғалысы екінші жүйемен шектеледі және керісінше” [11,316б] (Сурет 1).

Сурет 1. А.А. Леонтьев бойынша мағынаның екіжақты “өмірі” [10, 162б]

Ғылым дамуының қазіргі сатысында рационалды-логикалық тұрғыдан сипатталатын мағына мен адамның шынайы қызметі арқылы көрінегін мағынаның арасындағы айырмашылық айқын байқалады. Умберто Эконың еңбегі табиғи семантикалық ерекшеліктеріне арналған. Соның ішінде У. Эко мағынаның екіжақты “өміріне” қатысты проблемаға тоқталады. А.А. Залевская У. Эконың тұжырымы бойынша мағынаның екіжақты “өмір сүру” қағидаларын жинақтап көрсетеді (Сурет 2):

Сурет 2. У. Эко бойынша мағынаның екіжақты “өмірі” [10, 163б]

У. Эко “мағына” терминінің тұрақсыздығына назар аудартады және “ядролық мазмұн” мен “когнитивті тип” ұғымдарын ажыратуды ұсынады: мағынаны “ядролық мазмұн” бойынша әлеуметтік, ал “когнитивті тип” бойынша менталды феномен ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ оларды

қоғамдық және тұлғалық; коммуникативтік консенсусқа негізделген (келісім бойынша) және перцептивті семиозис пен қарым-қатынасқа негізделген; алғашқысын “көруге” болады, ал екіншісі тану, сәйкестендіру, референция арқылы талдауға түседі деген мәжелер бойынша жіктейді.

А.А. Леонтьев пен У. Эконың мағынаның екіжақты “өміріне” қатысты тұжырымдарына орайластырсақ, жаңа сөздердің тіл – сөйлеу – узу үштігіндегі орналасу мүмкіндігін де жинақтау болады (Сурет 3):

Сурет 3. Жаңа сөздерді когнитивті ғылым аясында зерттеудің қажеттілігін интерпретациялау

Сөз мағынасының екіжақты сипатына орайлыстыра отырып, екіжақты салыстырудың нәтижесін кеңейте түсуге болады. Назар аударатын жайт, жаңа сөзге тән екіжақты сипат бір-біріне ықпал ететін межелерді қамтиды. Айталық, тіл ғылымы саласындағы қалыптану ұғымын, әрине, ең алдымен, жаңа сөздердің сөздіктерге енгізілуі деген анықтамамен шектеу қолайлырақ және оңтайлы. Бірақ бұл ретте қазіргі әдеби тілдің лексикалық құрамын сөздіктерге тіркеуде бірізділік сақталмаған; оның бірнеше себептері байқалады: біріншіден, жекелеген салалар бойынша жеке адамдардың авторлығымен түзілген сөздіктер бар; жеке тұлға мүмкіндіктерімен, оның зияткерлік қабілетімен, жаңа сөздерді енгізуге сан алуан көзқарастарды ескеруіне байланысты жасалғандықтан, оларда субъективті факторлар байқалады. Екіншіден, лексикография саласы тіл практикасынан біршама кешендеу қалатындығы ғылымда дәлелденген, сондықтан лексикографиялық еңбектердің ең соңғы басылымдарының өзі жаңа атауларды тіркеп, қамтып үлгермейді [12, 316]. Демек, тіл жүйесінде жаңа сөздердің кодификациясына жеке адамның (сөздік түзушінің немесе жаңа сөзді пайдаланушының) тұлғалық интерпретациясы, сөз байлығы, референциялау деңгейі сияқты субъективті факторлар тікелей ықпал етеді.

Сонымен қатар, жаңа сөздің сөйлеуде – узу – жеке адамның менталды лексиконында орнығуына тіл жүйесіндегі сипаты, қоғамдық сана, ұжымдық интерпретация сияқты межелер тікелей ықпал етеді. “Terminology: Applications in interdisciplinary communication” деп аталатын жинақта С. Павел неология мен фразеологияны терминологиялық бірліктерді қалыптастырушы көз ретінде қарастырады [13, 56]. Еңбекте техникалық және ғылыми вокабулярдың дамуы, концептуалды өзгеріс, неологизмнің қабылдануы және оның “дұрыс” жасалуы, уәждемелік динамика (қажеттілік және құндылық), интербелсенді динамика (неологизмнің қарым-қатынас және өзара ықпал ету жолымен қабылдануы), құрылымдық үдерістер (ұжымдық жұмыс, неологизмдерді табуға арналған материалдарды қарау), тиімді коммуникация (әлеуметтік лингвистикалық қажеттілік) сияқты параметрлердің сабақтастығы талданған.

Талқылау. Жаңа сөздердің тілдік тұлғаның менталды лексиконындағы орналасу ерекшелігін зерделеудің қажеттілігін дәйектеуде назар аудартатын тағы бір жайт – жаңа сөз құбылысының ғылыми тұрғыдан қалай анықталатындығы. Жүйелік-құрылымдық лингвистика шеңберінде жаңа сөз “неологизм” терминінің аясында, яғни қоғамның тілдік жүйесінде бұрын болмаған лексикалық бірлік ретінде қарастырылады. Жүйелік-құрылымдық аспектіде неология саласындағы зерттеулерге

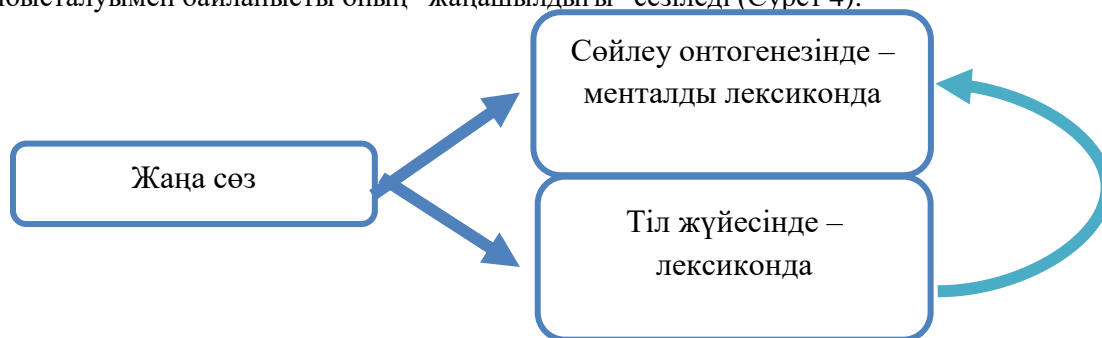
жасалған шолу лексикалық бірліктің жаңашылдығын анықтаудың төмендегідей жалпы межелерін бөліп алуға мүмкіндік берді:

- лексикографиялық меже (Л.В. Млаховский, А.Е. Карпович);
- құрылымдық меже;
- сменатикалық меже (Е.В. Курасова, Г.О. Кипарисов, Н.В. Черникова);
- денототивті меже (В.А. Козырев, В.Д. Черняк);
- кеңістіктік-уақыт межесі (Н.З. Котелова);
- жаңашылдық эффектісі межесі (М.Н. Шанский).

Е.Н. Гришкинаның еңбектерінде лексикалық бірліктің жаңашылдығын интерпретациялау үшін жоғарыда аталған жүйелік-құрылымдық аспектіге когнитивті аспекті қарама-қарсы қойылады, осылайша “когнитивті тұрғыда жаңа сөз индивидтің менталды лексиконындағы бірлік ретінде танылады және ол периферияда орналасады” деп көрсетеді. Сондай-ақ зерттеуші “формалды жаңа сөзге” қарама-қарсы “субъективті жаңа сөз” атауын ұсынады [14, 36]. Бұл ретте “формалды жаңа сөз” ұғымы тіл жүйесіне енген, неология аспектісінде талданып жүрген нысана, ал “субъективті жаңа сөз” ұғымы – жеке адамның менталды лексиконы үшін жаңа сипатқа ие бірлік. Демек менталды лексиконға енетін жаңа сөз екіжақты сипатқа ие болып шығады:

– бірінші – сөйлеудің онтогенезі тұрғысынан неологизациялану процесі, басқаша айтқанда адамның менталды лексиконының кеңеюі және үздіксіз толығыуы. Зерттеулерге сүйенсек, 16 ай толғаннан бастап сәби күн сайын 10 жаңа сөзді меңгереді. Тіл жүйесінде бұрыннан бар, бірақ жеке адамның сөйлеу тәжірибесінде бұрын кездеспеген сөз – менталды лексиконға жаңа енген сөз;

– екіншісі – жаңа технологиялардың пайда болуы, ақпарат ағынының қарқыны және жаһандық ақпараттық, әлеуметтік, желілік кеңістіктің ұлғаюының ықпалымен тілдің сөздік қорындағы неологизациялану процесі. Алайда, жаңа сөздің осы сипаты біріншісімен кері сабақтастыққа ие, яғни сөйлеу онтогенезінің заңдылықтарына сәйкес тіл жүйесіне енген жаңа бірлік жеке адамның менталды лексиконы үшін де жаңа сипатқа ие, қабылдау үдерісінде когнитивті спектрде сөздің мағынасымен әрі дыбысталуымен байланысты оның “жаңашылдығы” сезіледі (Сурет 4):

Сурет 4. Жаңа сөздің құбылысын анықтаудың интеграциялық интерпретациясы

Шын мәнінде, лингвистикалық екі бағыт (когнитивті және жүйелік-құрылымдық) бойынша лексикалық бірліктің жаңашылдығын ажырату жаңа сөзді түсіну мен оның пайда болу ерекшеліктерін кешенді түрде нақтылауға мүмкіндік береді: жүйелік-құрылымдық тұрғыдан тілдік материалға логикалық-рационалды талдау жасау барысында сөздің жаңашылдығы анықталса, субъективті тұрғыда ішкі тәжірибесіне сәйкес индивидтің когнитивті спектрінде сөз мағынасының жаңа сипаты көрініс береді. Лексикалық бірліктің субъективті жаңашылдығын түсіндіру психолингвистикалық (А.А. Залевская, С.И. Тогаева, Ю.В. Федурко, Э.В. Саркисова), онтолингвистикалық (С.Н. Цейтлин, М.М. Баранова, Т.А. Гридина, Г.Р. Доброва және т.б.), лингвокогнитивтік (И.А. Стернин, З.Д. Попова, Е.О. Атланова) аспектілер бойынша зерттеулерде дәлелденді. Сонымен қатар субъективті жаңа сөз феноменін нейролингвистика аясында да қарастырған зерттеулер бар (А.Р. Лурия, А.О. Роик, Г.А. Иванницкий, П.П. Дашинимаева). Сөзді субъективті тұрғыдан жаңа деп танудың негізгі межесі – “жаңашылдығын сезіну”, басқаша айтқанда индивидтің сөйлеу-ойлау тәжірибесіне енген сөздің “жаңашылдық эффектісі”, “жаңашылдық белгісі”. Демек тілдік тұлғаның менталды лексиконындағы жаңа сөздердің кумуляциялануы кешенді, пәнаралық зерттеуді талап етеді.

Менталды лексикон үшін лексикалық бірлікті қабылдау – күрделі әрі интеграциялық типтегі үздіксіз процесс. Себебі лексикалық бірлікті қабылдаудың нәтижесінде сезім мүшелері және психикалық процестер арқылы үздіксіз интерпретация және алынған ақпаратты талдау жүзеге асады.

Тұтастай алғанда адам санасының, соның ішінде менталды лексиконның “жаңашылдықты сезінуі” – қоршаған болмысты қабылдаудағы интеграциялық жүйе болып саналатын когнитивті спектр қызметінің нәтижесі.

Жаңа сөздің пайда болуы, оның “жаңашылдық” сипатының мойындалуына қатысты қысқаша осылайша тұжырымдауға болады. Зерттеудің мақсатына сәйкес негізгі міндет – тіл жүйесінің сөздік қорына жаңа енген және жеке адамның сөйлеу онтогенезінде жаңа сипатқа ие тілдік бірліктің менталды лексикондағы кумулятивтену сипатын анықтау.

Қорытынды. Тілдің дүниені танудағы қызметі өзіндік ғезектілігін ешқашан жоймайды. Тілсіз адамның танымдық үрдісінің жүзеге асуы мүмкін емес. Себебі тіл бірліктерінен дүниенің дерексіз, жалпы кәріністері адам санасында бейнелене алмайды [15, 2386]. Осымен байланысты жоғарыда аталған проблемалардың кешенді сипаты тілдік тұлғаның менталды лексиконындағы жаңа сөздердің шоғырлануын зерделеу төмендегідей міндеттердің жүзеге асырылуымен байланысты екендігін танытады:

- менталды лексиконды жиілік, фонетикалық, сөзжасамдық, лексика-семантикалық және әлеуметтік лингвистикалық сипатты бойынша анықтау;
- менталды лексикондағы концептуалды аймақтарды реконструкциялау және тілдік, когнитивтік параметрлердің байланысын моделдеу.

Қорыта келгенде, ғылым дамуының жаңа бағыты сөйлеушінің когнитивті санасына тиесілі тетіктер мен тілдің арақатынасынан туындайтын проблемалардың көпқырлы, кешенді сипатын танытады. Бұл әсіресе тілдегі жаңа сөз құбылысына қатысты күрделі маңызды мәселелерді айқындауға және олардың шешімін табуға үлкен мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, тілдегі құбылыстарды, күрделі үдерістерді, олардың өзара байланысы мен арасалмағын когнитивті аспектіде зерттеу лингвистика ғылымының қазіргі даму сатысын сипаттайды. Сондықтан да когнитивтік лингвистиканың аясында жаңа сөздердің жасалу тетіктерін, жаңа лексикалық бірліктердің қалыптасу үдерісіне ықпал ететін когнитивтік факторларды, когнитивтік және тілдік құрылымдардың арасалмағын танып-түсіну – жаңа сөздердің менталды лексиконындағы орнығуын зерттеу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кубрякова Е.С. *О ментальном лексиконе: лексикон как компонент речевой способности человека // Актуальные проблемы современной лингвистики.* – М.: Флинта-Наука, 2011. – С. 327–343.
- 2 Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность.* – М.: Наука, 1987. – 264 с.- книга
- 3 Залевская А.А. *Ментальный лексикон с позиций разных подходов // Залевская А.А. Слово. Текст. Психолингвистические исследования: избранные труды.* – М.: Гнозис, 2005.– 542 с.-книга
- 4 <https://www.etymonline.com/search?q=lexicon> [Пайдаланған уақыты: 30.03.2020]-электронный ресурс
- 5 Кубрякова Е.С. *В поисках сущности языка // Вопросы когнитивной лингвистики.* - №1. – 2009. – С. 5–12.-книга
- 6 Золотова Н.О. *Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: дисс. ...докт. филол.н.* – Тверь, 2005. – 306 с.-книга
- 7 Чурилина Л. *Ментальный лексикон: модели организации знаний в памяти человека // Чурилина Л. Актуальные проблемы современной лингвистики.* – М.: Флинта, 2011. – 416 с. -книга
- 8 Taylor J. R. *The mental corpus: How language is represented in the mind.* – N.Y.: Oxford University Press, 2012. – 336 p.-book
- 9 Заботкина В.И. *Слово и смысл. Монография.* – М.: Издательский центр РГГУ, 2012. – 420 с.
- 10 Залевская А.А. *Введение в психолингвистику: Учебник.* – М.: Директ-Медиа, 2013. – 561 с.
- 11 Леонтьев А.А. *Деятельностный ум (Деятельность. Знак. Личность): Монография.* – М.: Смысл, 2001. – 392 с.-книга
- 12 Aldasheva K. *New words in the modern Kazakh language: codification processes and their linguodidactic foundations: the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).* – Almaty, 2016. – 202 p.-dissertation
- 13 Silvia Pavel. *Neology and Phraseology as Terminology-in-the-making // Terminology: Applications in interdisciplinary communication.* – Canada, 1993. – 8 p.-article
- 14 Гришкина Е.Н. *Новизна лексической единицы как интегративный параметр психологической структуры значения слова (на материале психолингвистического эксперимента): автореф. дис. ...канд.филол.наук.* – Тверь, 2017. – 20 с.-диссертация

15 Кегенбекова А., Рамазанов Т. Терминдерді зерттеудің когнитивті сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – №1 (71). – 2020. – Б. 237-241.-журналда жарық көрген мақала

References:

1. Kubrākova E.S. O mentālno m leksikone: leksikon kak komponent rechevoi sposobnosti cheloveka // *Aktuālnye problemy sovremennoi lingvistiki*. – M.: Flinta-Nauka, 2011. – S. 327–343.
2. Karaulov Īu.N. Ruski iazyk i iazykovaia lichnōst. – M.: Nauka, 1987. – 264 s.- kniga
3. Zalevskaia A.A. Mentālnyi leksikon s pozisi raznyh podhodov // Zalevskaia A.A. Slovo. Tekst. Psiholingvisticheskie issledovaniia: izbrannye trudy. – M.: Gnozis, 2005.– 542 s.-kniga
4. <https://www.etymonline.com/search?q=lexicon> [Paidalanğan uaqyty: 30.03.2020]-elektronnyi resurs
5. Kubrākova E.S. V poiskah sušnosti iazyka // *Voprosy kognitivnoi lingvistiki*. - №1. – 2009. – S. 5–12.-kniga
6. Zolotova N.O. Īadro mentālno m leksikona cheloveka kak estestvennyi metaiazыk: diss. ...dokt. filol.n. – Tver, 2005. – 306 s.-kniga
7. Churilina L. Mentālnyi leksikon: modeli organizasii znani v pamāti cheloveka // Churilina L. *Aktuālnye problemy sovremennoi lingvistiki*. – M.: Flinta, 2011. – 416 s. -kniga
8. Taylor J. R. *The mental corpus: How language is represented in the mind*. – N.Y.: Oxford University Press, 2012. – 336 p.-book
9. Zabotkina V.Ī. Slovo i smysl. Monografia. – M.: Īzdatelski sentr RGGU, 2012. – 420 s.
10. Zalevskaia A.A. Vvedenie v psiholingvistiku: Uchebnik. – M.: Direkt-Media, 2013. – 561 s.
11. Leontev A.A. Deiatelnostnyi um (Deiatelnōst. Znak. Lichnōst): Monografia. – M.: Smysl, 2001. – 392 s.-kniga
12. Taylor J. R. *The mental corpus: How language is represented in the mind*. – N.Y.: Oxford University Press, 2012. – 336 p.-book
13. Zabotkina V.Ī. Slovo i smysl. Monografia. – M.: Īzdatelski sentr RGGU, 2012. – 420 s.
14. Zalevskaia A.A. Vvedenie v psiholingvistiku: Uchebnik. – M.: Direkt-Media, 2013. – 561 s.
15. Leontev A.A. Deiatelnostnyi um (Deiatelnōst. Znak. Lichnōst): Monografia. – M.: Smysl, 2001. – 392 s.-kniga
16. Aldaşev K. Novye slova v sovremennom kazahskom iazyke: prosey kodifikasii i ih lingvodidakticheskie osnovy: disertasia na soiskanie uchenoi stepeni doktora filosofskih nauk. [New words in the modern Kazakh language: codification processes and their linguodidactic foundations: the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD).] – Almaty, 2016. – 202 s.-Disertasia
17. Silvia Pavel. Neology and Phraseology as Terminology-in-the-making // *Terminology: Applications in interdisciplinary communication*. – Canada, 1993. – 8 p.-article
18. Grişkina E.N. Novizna leksicheskoi edinisy kak integrativnyi parametr psihologicheskoi struktury znacheniia slova (na materiale psiholingvisticheskogo eksperimenta): avtoref. dis. ...kand.filol.nauk. – Tver, 2017. – 20 s.-disertasia
19. Kegenbekova A., Ramazanov T. Terminderdi zertteudiñ kognitivti sipaty // *Abai atyndaғы QazĪPU Habarşysy. «Filologia ғылымдары» seriesy*. – №1 (71). – 2020. – B. 237-241.-jurnalda jaryq kōrgen maqala

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.19>

Сеїтбекова А.¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

КЕЙБІР КІРМЕ БІРЛІКТЕРДІҢ ДЫБЫСТЫҚ ИГЕРІЛУІ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Сөздік қорымыздың негізгі қабатын құрайтын араб, парсы сөздері қазақ тіліне ену жолдары мен фонетикалық, семантикалық өзгерістеріне бірқатар ғылыми-зерттеу еңбектер арналғаны белгілі. Тілімізге жазба және ауызша тіл арқылы енген араб және парсы сөздері қазақ тілінің әдеби тілінің сөздігіне де тіркеліп, дефинициясы ашылды. Кейбір сөздердің тілімізге сіңісіп кеткені соншалық